

Проблема пам'яті та ідентичності в світлі концепту «Я та Інший» у повісті Валерія Шевчука «Мор»

Ірина Приліпко

*доктор філологічних наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу шевченкознавства,
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України;
(вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001);
e-mail: iprylipko@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-8743-7851>*

Проблему втрати ідентичності у повісті В. Шевчука «Мор» розглянуто як наслідок втрати пам'яті. Означена проблема висвітлена крізь призму центрального у філософії діалогу концепту «Я та Інший». Така дослідницька оптика є актуальною з огляду на потребу поглиблення розуміння філософського контексту прози В. Шевчука, а також і тому, що окреслена проблематика ще не була предметом окремого аналізу в працях дослідників творчості письменника, або ж висвітлювалася побіжно, в контексті вивчення інших питань.

Мета статті — розгляд особливостей розгортання в повісті «Мор» теми пам'яті у зв'язку з проблемою ідентичності й концептом «Я та Інший», простеження ролі Іншого на шляху героя до самоідентифікації. Теоретико-методологічною основою розвідки стали ідеї дослідників пам'яті (Аляйди Ассман та ін.), представників феноменології, зокрема філософії діалогу (Моріса Мерло-Понті, Мартіна Бубера, Еммануеля Левінаса).

В результаті аналізу простежено шлях героя повісті В. Шевчука до віднайдення свого Я, що пролягає через втрату, відчай, страждання, випробування, зустріч з Іншим, пізнання та вибір. З'ясовано, що суголосно поглядам представників філософії діалогу, письменник розкриває процес самоідентифікації Я через діалог з Іншим, наслідком чого є переосмислення онтологічного сенсу й темпоральних площин, перехід від присвоєння до прийняття, пізнання й розуміння, а також - від відчуження до відповідальності.

Зроблено висновки про ключову роль ідей філософії діалогу, екзистенційних мотивів та етичних понять у моделюванні світоглядно-інтелектуальних колізій, духовно-етичних пошуків, діалектики внутрішнього світу людини у повісті «Мор». Засобами розгортання проблемно-тематичного, образного, сюжетно-композиційного планів твору є необарокова поетика та поліфонічний наратив.

Ключові слова: діалог, самоідентифікація, двійництво, відповідальність, екзистенційне світовідчуття, необарокова поетика.

У прозі одного зі знакових представників українського шістдесятництва Валерія Шевчука ключове значення мають інтелектуально-філософські конфлікти: людина і світ, добро й зло, віра та розум, пам'ять і забуття, прекрасне й потворне, Я та Інший. Поле їх розгортання є внутрішній світ людини – амбівалентний та загадковий, який письменник досліджує крізь оптику митця-філософа та митця-психолога. До цієї сфери належить і проблема пам'яті та ідентичності, що водночас актуалізує концепт «Я та Інший» (у цій розвідці йдеться насамперед про особистісний вимір осмислення названих категорій). Особливо актуальними ці проблеми є в повісті «Мор» (1969). На шляху пошуку втрачених пам'яті та ідентичності герой проходить випробування, суголосні зі складними екзистенційними процесами, переживає зустріч з Іншим, через якого відбувається його самоідентифікація. Така проблематика суголосна ідеям і поглядам екзистенціалістів, феноменологів, особливо ж – представникам філософії діалогу, яку репрезентують Мартін

Бубер, Еммануель Левінас, Михайло Бахтін, Моріс Мерло-Понті та ін. Якщо філософські ідеї і твори екзистенціалістів В. Шевчук знав, на що вказував і він сам, і дослідники його творчості [3, с. 94; 4; 10; 14; 15, с. 127–194; 18], то стверджувати про його обізнаність із поглядами представників філософії діалогу в час написання «Мору» важко. Принаймні сам письменник не зазначав про це. Водночас, ідеї представників цього напрямку простежуються у його прозі, що обумовлює потребу її аналізу саме в цьому аспекті. Осмислення творів В. Шевчука, зокрема повісті «Мор», крізь призму понять пам'яті, ідентичності та центрального для філософії діалогу концепту «Я та Інший» є актуальним з огляду на потребу поглиблення розуміння філософського контексту прози митця, а також і тому, що ця проблематика ще не була предметом окремого розгляду в працях дослідників його творчості, або ж висвітлювалася побіжно, в контексті аналізу інших питань (див., зокрема: [15, с. 39, 149; 13]). Відповідно, метою статті є розгляд особливостей розгортання в повісті «Мор» теми пам'яті у зв'язку з проблемою ідентичності й концептом «Я та

Інший». Теоретико-методологічними орієнтирами є погляди М. Мерло-Понті, М. Бубера, Е. Левінаса, А. Ассман, Ч. Тейлора та ін.

За твердженням дослідниці проблем пам'яті А. Ассман, спогади та пригадування – це те, що уможлиблює збереження власної самоідентифікації, відповідно, у процесі пошуку втраченої ідентичності пам'ять відіграє вирішальну роль [1, с. 183, 316]. «...простори спогаду постають через часткове висвітлення минулого... задля смислоутворення, заснування ідентичності, орієнтації в житті, мотивації власних дій» [1, с. 426], – пише дослідниця. Близькими є й міркування П'єра Нора, який розглядає відчуття минулого як складову ідентичності [11, с. 188]. Герой повісті «Мор» – странный – втратив пам'ять на полі бою і відтоді його життя стає шляхом до свого минулого, до власного Я, яке він згубив разом із пам'яттю, а також – шляхом до Іншого. На цьому шляху він відкриває «дивну здатність переймати людські “я”», «приміряти ті “я”, наче одягу» [19, с. 607]. Втрата пам'яті породжує у странного «незвідане раніше почуття порожнечі» [19, с. 487], йому здається, що «нутро його – ніби дупло» [19, с. 492]. Звідси – страх перед невідомим, яким для нього став його власний внутрішній світ («...починав боятися самого себе» [19, с. 494]). Отже, втративши пам'ять, герой втратив своє Я, власну ідентичність. «Бути “я” означає володіти самоідентичністю... я – це буття, існування якого полягає в самоідентифікації, у віднайденні своєї ідентичності за будь-яких обставин» [7, с. 76], – стверджував Е. Левінас. За Ч. Тейлором, ідентичність – це «“хто ми”, “звідки ми є”». Власне, це підґрунття, на якому наші смаки й бажання, думки і прагнення набувають смислу» [16, с. 31]. Тому втрата ідентичності в результаті втрати пам'яті для героя повісті «Мор» означає втрату сенсу й мети: «Згубив на бойовиську щось таке, чого не можна губити. Оце маленьке, кругленьке, без чого годі існувати. Оце, що дає змогу тверезо бачити світ і не дуритися маревами. [...] ...його пам'ять відійшла, як і свідомість власного “я”... Не відав, куди має йти і для чого...» [19, с. 493–494, 531]. Відтак минуле стає тим простором, осмислене збереження якого формує самоусвідомлення людини, відчуття себе як індивіда (лат. *individuum* – неподільне), що має «одичне, неподільне, неповторне буття» [17, с. 239]. Прикметно, що втративши пам'ять, странный водночас зберігає у свідомості спогад про Бога, до якого він неодноразово звертається [19, с. 491, 535], адже уявлення про Бога закріплені в структурах колективної пам'яті, яка виходить за межі індивідуального досвіду.

Формування ідентичності відбувається через розуміння власної індивідуальності, а також через «осмислене ототожнення особою себе

з іншими об'єктами чи суб'єктами» [8, с. 402]. Відповідно, Інший має важливе значення у процесі самоідентифікації, а діалог стає умовою набуття ідентичності (див.: [16, с. 31]). За формулюванням М. Бубера, «Я стаю в Ти; стаючи Я, я промовляю Ти» [2, с. 38], тож не випадково странный, страждаючи від внутрішньої порожнечі через втрату пам'яті, а відтак власної ідентичності, розуміє, що «він не людина в цьому світі», проте й усвідомлює, що «йому не можна й без людей» [19, с. 493]. Як стверджують представники феноменології та філософії діалогу (М. Мерло-Понті, М. Бубер, Е. Левінас), розуміння себе, індивідуалізація Я відбувається через Іншого, його прийняття, тобто ідентичність окреслюється у відносинах «Я – Ти / Інший», де Інший стає доказом буття Я, як й існування Я – свідченням буття Іншого. М. Мерло-Понті писав: «“В-собі” може з'явитися лише після того, як з'явився “інший”» [9, с. 152]; М. Бубер, у свою чергу, стверджував: «У Ти людина стає Я» [2, с. 62]; близьким є і міркування Е. Левінаса: «Лише стикаючись з Іншим, я стаю присутнім собі самому» [7, с. 189]. До Іншого, через страждання й пізнання, йде й герой повісті «Мор». Варто зазначити, що проблема пізнання себе в Іншому, через Іншого у творчості В. Шевчука часто трансформується в тему двійництва. Зокрема, герой першої частини роману «Три листки за вікном» Ілля Турчиновський впізнає себе молодого в незнакомому юнакові [21, с. 7, 9], себе ж упізнає він у старому характерникові [21, с. 25], а помстившись органісту за кривду, він бачить на підлозі не свого побитого ворога, а самого себе [21, с. 139]. Впізнає себе в Іншому, чує свої власні слова від Іншого й герой повісті «Сповідь», панотець з Гапонівки: «Часом тратив відчуття: чи розповідає прибулець, а чи він сам» [20, с. 742]. Схожою є й зустріч странного та ченця Григорія у повісті «Мор»: «Вдивлялися навзаєм один в одного й ніби впізнавали себе. [...] Станный... раптом згадав, яке має бути власне обличчя. Он воно те, що загублено на бойовиську, он воно – причина його болю й безпам'ятства» [19, с. 500, 501]. Почергово побувавши «у личинах своїх двійників» [19, с. 567] (ченця Григорія й сіроносого), шукаючи своє втрачене Я в інших, герой повісті унаочнює ідею Е. Левінаса про відчуття Іншого як частини себе: «...ченцеве “я” увіч переходило в нього, затоплюючи кожен клітинку тіла. Наповнювався живою присутністю цього донедавна чужого собі чоловіка і вже знав його ім'я. Знав усе, що може знати людина про себе...» [19, с. 501].

Осмислюючи складну й таємничу природу людини, В. Шевчук вдається до залучення містичних чинників, що цілком відповідає необароковій поезії, зокрема принципу поєднання несподіваного: роздвоєння людини, набуття нею сутності Іншого, перевтілення в Іншого. Станный відчуває, що «міг би підходити до них (людей. – І. П.) по черзі, розчиняти груди й міряти до себе їхні

“я”, як приміряють одяг» [19, с. 534], адже має «дивну здатність переймати людські “я”» [19, с. 607], а тому «сам ставав отим ченцем, котрий безживно розпластався перед ним на землі. ...ченцеве “я” увіч переходило в нього, затоплюючи кожну клітину тіла» [19, с. 501]. Процеси себе-пізнання й пізнання Іншого постають як взаємопов’язані, саме через Іншого відбувається часткове повернення пам’яті та, як наслідок – процес самоідентифікації: «Зирнув із солодким жахом і раптом згадав, яке має бути власне обличчя» [19, с. 501]. Зі свого боку, чернець Григорій, історія якого розгортається як частина трагічно-містичної історії странного, відчуває присутність у своїй свідомості Іншого, суголосність і водночас неспівмірність із ним: «З’єднання странного з ченцем Григорієм було таки особливе й дивне. Вони майже не розділялися, хіба тільки в якісь моменти прочувалося щось неспівмірне, тобто біль, який виникав тоді, коли чернець чинив щось неспівмірне до вимог розуму странного, але це ніколи не впливало на вчинки ченця Григорія» [19, с. 515]. Частиною сутності ченця Григорія бачить себе ще один герой повісті – сіроносий. Цікаво, що сіроносий та чернець Григорій, перед тим, як один став катом, а інший – його жертвою, пережили однакові відчуття й бачили те саме видіння: розчинення в природі, єднання зі всесвітом [19, с. 502, 540], спостереження за вертепним дійством [19, с. 506, 540], яке їм обом здалося сном [19, с. 504–506, 541, 543]. Сіроносий переживає спорідненість із ченцем: «...відчув на мить особливе з’єднання зі своєю жертвою, начебто і він, і цей несамовитий грішник – щось одне. [...] ...коли б я захотів у цей мент заговорити, заговорив би так само фігурно, як це любив він. Більше того, я був майже впевнений, що коли б заговорив він – його слова вимовилися б з тою поважною інтонацією, яка властива мені» [19, с. 554, 556–557]. Ченцю Григорію, зі свого боку, здається, «що це не він говорить, а я» [19, с. 585]. Таке моделювання концепту «Я та Інший» формує ускладнену нарративну структуру повісті. Йдеться про використання поліфонічного прийому: те, що відбувається з ченцем Григорієм, транслюється подвійно – і крізь призму його власного сприйняття, і через бачення странного, який став частиною ченця Григорія (оптика странного з’являється тоді, коли Григорій втрачає свідомість – ці фрагменти тексту подані курсивом). «Двоплановість як визначальний принцип повісті “Мор” висвітлює не лише психіку персонажів, семантику твору, а й його структуру» [5, с. 566], – зазначає Юрій Ковалів. Йдеться про поліфонічну репрезентацію подієвого плану: все, що відбувається, подано з позицій різних героїв (наприклад, те, що діється з ченцем Григорієм у домі сіроносого,

спершу подається крізь призму сприйняття ченця, а згодом – сіроносого). Така нарративно-сюжетна організація, ключову роль у якій відіграють різні погляди на одну й ту ж ситуацію чи подію, увиразнює ідею про варіативність сприйняття різними людьми тих самих подій чи явищ, розкриває багатовимірність і складність внутрішнього світу людини – творця і своїх власних світів, і вимірів Всесвіту.

Зустріч странного з бурмістром Алембеком стала переломним моментом на шляху до віднайдення втраченого Я, адже в їхніх взаєминах ключовим стає, за Е. Левінасом, «відношення до іншого як до співрозмовника» [7, с. 85], що водночас означає не раціональне сприйняття Іншого, а етичне прийняття його [7, с. 109]. Моделюючи зустріч героїв, В. Шевчук актуалізує поліфонізм відчуттів, складність і таємничість, що огортають їхнє комунікативне поле: «Дивилися один на одного із пожадністю, з інтересом та смутком. Дещо уже в собі знали, дещо здогадувалися, а про більше думати не хотіли» [19, с. 597]. Подолання кордонів відбувається через діалог, що водночас є наближенням, прийняттям Іншого, і, як наслідок, набуттям власної ідентичності: в діалозі з Алембеком странний повертає «навіки в собі загублене», «оте “я”, яке йому вже не захочеться викидати з грудей, і воно заповнить у ньому морочну порожнечу, з якою зараз живе» [19, с. 594]. М. Бубер наголошував, що стосунки між Я і Ти проявляються й оформлюються у мові [2, с. 30]. Саме мова, за Е. Левінасом, є умовою відносин Я та Іншого, через неї відбувається вихід за власні межі [7, с. 78] й прояв унікальності Я: «Трансценденція співрозмовника й доступ до іншого через мову справді виявляють, що людина – неповторність» [6, с. 31]. Водночас діалог актуалізує проблему здатності слів передавати зміст відчуттів, сутність іманентних переживань: герої розуміють, що «промовлені слова – тільки принагідне розумування, знаки того, що їм хотілося висловити» [19, с. 596]. Проте все ж діалог стає тим простором, що уможливив процес самоідентифікації, тому странний відчуває, «що не такий він уже й порожній», що «в ньому щось зрушилося: зламав у собі якусь давню перепону: хотілося говорити», тому «забував, що пережив у личинах ченця Григорія та сіроносого, – щось нове й світле входило в нього. [...] Дивився уже тільки на одного у цьому дивному хаосі людських тіл, був то новий його приятель – моровий бурмістер. [...] ...може, вперше пізнав, що таке людська злагода, і не хотів її загубити» [19, с. 564, 565, 587, 594]. У ставленні до бурмістра Алембека вже не йдеться про присвоєння (як це було у відношенні до ченця Григорія й сіроносого), а про внутрішню спорідненість («Обое, задається, відчували, що між ними щось в’яжеться... [...] Суть заховано глибше: можливо, вона в їхніх взаєминах, у початку їхньої трохи несподіваної спільноти, в тому невідомому, що раптом їх сполучило?» [19, с. 594–595, 596]),

взаємоприйняття, що виявляється в бажанні діяти спільно, віддавати («Мусить допомогти оцьому безпомічному ворону (Алембеку. – І. П.)...» [19, с. 591]), а також – приймати («Хотів і собі простягти руки до нього як до рятівника» [19, с. 594]).

В результаті втрати пам'яті в странного зникло відчуття часових орієнтирів, а тому він не може ні згадати минуле, ні зрозуміти теперішнє, що, в свою чергу, унеможливує усвідомлення сенсу життя: «...мав здатність мислити, а водночас не знав про що. [...] ...пізнав раптом просту істину, яка його вразила над усе: тільки той, хто згадує, може називатись у цьому світі живим... [...] Вже забув, що він Проць: не мав ні імені, ні минулого, міг тільки іти і дивитися перед собою» [19, с. 489, 490, 492]. Зустріч з Іншим стає точкою, з якої відбувається процес переосмислення темпорального сенсу. Якщо після втрати пам'яті странний хотів, щоб «його власне життя почало відкручуватися назад» [19, с. 531], то після зустрічі з Алембеком вже не минуле чи майбутнє, а саме теперішнє стає визначальним для осмислення сенсу життя й повернення втраченого Я. У ситуації діалогу з Іншим загрозливість втрачає й майбутнє: воно, за Е. Левінасом, вже не є замкненим на смерті, а стає відкритим і незавершеним, набуває сенсу, адже в ньому існуватиме Інший [6, с. 191–192]. Показовими тут є міркування странного: «Адже сієте ви ниву не тільки для себе, а й для сусідів своїх і для тих, що прийдуть по вас. Злом своїм ви навчаєте нащадків злу, а добром – добру» [19, с. 621].

Якщо в контексті філософії діалогу, зокрема поглядів Е. Левінаса, першочерговим є прийняття Іншого, то у творах В. Шевчука взаємини з Іншим ускладнені спрямованістю героїв на розуміння й пізнання Іншого. Окрім того, письменник часто підходить до цієї проблеми ніби з іншого боку, актуалізуючи питання: чи може Інший зрозуміти мене, чи можливо раціонально пояснити мотиви ставлення й поведінки Іншого по відношенню до Я? Наприклад, Ілля Турчиновський («Три листки за вікном») замислюється над тим, чому «коли ти говориш, а тебе не хочуть слухати; ти кажеш правду, а тобі в лице сміються?» [21, с. 32]. Спроби порозумітися з Іншим і в Іллі Турчиновського, і в ченця Григорія («Мор»), не мають успіху. Чернець Григорій міркує про ірраціональні причини ворожості однієї людини до іншої: «...гармонія не може існувати там, де людина ненавидить іншу, не знаючи й чому. ...чому ми так фатально не можемо одне з одним порозумітися?» [19, с. 582]. Сіроносий не хоче почути й зрозуміти ченця. За позірною чемністю й милосердям (миття ніг, трапеза за одним столом, що є своєрідною необароковою трансформацією відомого євангельського сюжету) виявляється його засліплення власним

розумінням правди, що, в свою чергу, дає йому право осуджувати інших. Письменник акцентує на суб'єктивних чинниках у формуванні рецепції у парадигмі концепту «Я та Інший». Неможливість чи небажання пояснити й зрозуміти Іншого є джерелом несприйняття й ворожості. У цьому контексті актуалізації набуває важлива для творів В. Шевчука тема витоків зла. Відчуваючи ворожість до отця Григорія, сіроносий намагається збагнути джерело цього почуття: «...мимохить подумалося мені, що ворожнеча, якою запалюються люди, й справді йде від нашого первородного прокляття» [19, с. 551]. Відтак приходиться до висновку про неминучість боротьби добра й зла. Важливо наголосити, що діалектика добра і зла, раціонального й ірраціонального у просторі текстів В. Шевчука інтегрована в проблему взаємин Я та Іншого. «...чи знаємо ми, яке враження викликаємо в світі, а якщо й знаємо, то чи правдиве те знання?...» [21, с. 99], – замислюється Ілля Турчиновський і приходиться до висновку, що відносини з Іншим визначаються співмірністю чи неспівмірністю з його природою: «...оцеї регент, як і мої колишні співдорожжани, супротивні природі моїй» [21, с. 72]. Герой повісті «Мор», сіроносий, теж вважає своїм «противенцем» [19, с. 554] ченця Григорія.

Актуалізована у творах В. Шевчука проблема добра і зла суголосна етичному спрямуванню філософії Е. Левінаса, який наголошував на етичному, а не онтологічному аспекті ставлення до Іншого [6, с. 3, 14]. У своїх роздумах герої творів письменника визнають поєднання протилежностей у всьому суцільному й у собі самих та вічне протистояння між ними («Світ розділено надвоє: з одного боку – світле, а з другого – темне. Ті, що на світлій стороні, бачать супротивне собі темним. Для тих, хто на темному боці – темрява у світлому. [...] Лихі ненавидять добро, а добродійні – зло» [21, с. 73]), яке подекуди набуває парадоксальних форм: «...ми з ним суперечність внутрішня: світла у світлі, коли ми складаємо світло, і темряви у темряві, якщо ми складаємо тьму» [19, с. 579]. У протистоянні різних начал странний бачить особливість природи людини, принцип існування Всесвіту. Його міркування про «вічний поєдинок, тінь якого відбито на місяці» [19, с. 605], спроектовано на міфологічний та біблійний контексти: «В розбите вікно зазирає круглий місяць, був неспокійний і тремтів серед неба. Здалося странному, що на ньому змагається та ж таки вічна пара: чернець Григорій і сіроносий...» [19, с. 604–605]. Ідея амбівалентності всього існуючого, тема вічної боротьби добра і зла не виключає необхідності вибору: В. Шевчук чи не в кожному творі – на рівні тексту чи підтексту – акцентує на важливості розрізняти добро й зло, на виборі добра як етично-онтологічної сутності людини. «Хай не посліпнемо ми в цьому світі і хай розрізнімо, де світла смуга світанку, а де світла смуга смерку» [19, с. 568], –

звертається странный і висновує: «...ми повинні любити одне одного в світі» [19, с. 620]. Розрізнення добра та зла для героїв аналізованого та багатьох інших творів письменника відбувається в ситуації випробування. Концепт випробування, закорінений у християнстві, має важливе значення і в контексті екзистенційного філософування: випробування тож саме стражданню, гідно перенісши яке, можливо здобути пізнання та усвідомити потребу вибору, зробивши який – віднайти сенс життя. Втрата пам'яті та ідентичності (внутрішньої сутності) в «Морі», втрата людського образу (зовнішності) в «Сповіді» та втрата свободи (іманентної якості людського буття) у «Птахах з невидимого острова» є випробуванням, початком складного шляху героїв у пошуках втраченого, що трансформується в шлях пошуку істини, сенсу життя. За спостереженням Л. Тарнашинської, «у цьому своєму болочому дошукуванні істини Шевчуків герой приходить від знеособленого “ми” до свого власного рефлекторного “я”, тобто через таке протиборство в людині добра і зла і відбувається її становлення як особистості, здатної робити свій вільний вибір» [15, с. 126]. Пройшовши випробування через переживання втрат, осмислення їх значущості, відбувши боротьбу добра і зла, герої переосмислюють своє життя, шкодують про свідомі й несвідомі проступки й роблять вибір на користь добра. Важливе значення на цьому шляху відіграє Інший, зустріч з яким уможливило віднайдіння втраченого Я (у «Морі»), звільнення з вовчої шкури (в «Сповіді»), відчуття свободи (хоча й у візіях та уяві – у «Птахах з невидимого острова»). Проте, з огляду на відкриті фінали всіх трьох повістей, цей шлях залишається незавершеним.

Зустріч з Іншим, діалог з ним передбачає, за Е. Левінасом, встановлення етичних відносин, усвідомлення відповідальності, «присвячення-себе-іншому»: «Зіткнення з Іншим є відразу ж відповідальністю за нього. Відповідальністю за ближнього, яка є, безсумнівно, суворим ім'ям того, що називають любов'ю до ближнього...» [6, с. 2–3, 119]. Прикметно, що страждаючи сам, странный водночас починає відчувати страждання Іншого. Бачачи страждання людей в моровому місті, він усвідомлює відповідальність, а відтак – бажання діяти: «Відчув ніби провинув... [...] ...щось-таки мусить учинити. [...] Мусив прийти хоч на один покрик і хоч одній людині простягти помічну руку. [...] Не мав уже ні розважку, ні сумніву, а йшов рятувати ближнього як умів» [19, с. 591, 606, 623]. Отже, якщо спершу странный «не мав співчуття» до інших, лише «вірив, що чужий біль може вигоїти його» [19, с. 525], тобто був зосереджений лише на собі, то згодом усвідомлює важливість Іншого на своєму шляху

і в результаті виходить на той рівень, на якому, за Е. Левінасом, «екзистенційна природа ближнього для мене важливіша, ніж власна, і одразу немовби призначає мене відповідальним за буття іншого...» [6, с. 3]. Через відповідальність відбувається самоідентифікація, адже «відповідальність є індивідуацією, принципом індивідуації» [6, с. 125]. Саме тому, долучившись до порятунку міста від чуми, герой повісті «Мор» відчуває радість, силу, вмиротворення, мету й сенс, що свідчать про повернення втраченої ідентичності: «Здавалося, він знову здобув своє “я” – був вояком і святкував перемогу. [...] Входило в недавно порожнє нутро щось сакраментальне і переповнювало вщерть» [19, с. 617, 621]. Письменник посилює морально-етичний, християнський зміст відповідальної діяльності для Іншого, акцентуючи на важливому мотиваційному чиннику – доброті й любові, що також суголосно поглядам представників філософії діалогу. Зокрема, Е. Левінас писав: «Бути-для-іншого – значить бути добрим» [7, с. 253]; М. Бубер, у свою чергу, стверджував: «Любов – це відповідальність Я за Ти...» [2, с. 43]. Усвідомивши потребу в Іншому, відчувши відповідальність за нього й необхідність щось для нього зробити, странный приходить до висновку: «Тільки любов'ю міряймо наші вчинки і дії – немає у світі вищого суду!» [19, с. 620], адже, відповідно до Біблії, «Бог є любов» (Перше соборне послання св. апостола Івана, 4:8). Цей принцип стає визначальним для героя у ставленні до Іншого: «Хто скаже, що любить Бога, а брата свого ненавидить, той обманник... Любіть перш за все те, що бачите, і тих, кого знаєте... [...] увінчайтесь у любові, брати мої!» [19, с. 620–621] (алюзія на Перше соборне послання св. апостола Івана, 4:20). Відповідальність за Іншого, що, за Е. Левінасом, «сягає аж самопожертви» [6, с. 3], прийняв на себе моровий бурмистер Алембек: він не покинув міста й допомагає хворим, розділяє з приреченими їхній біль, ризикуючи власним життям. На запитання стрального: «Офіруєте собою в ім'я любові до ближнього?» він відповідає теж риторичним за своєю суттю запитанням: « – Чи молитесь ви Богу?» [19, с. 589] (тобто: якщо молитесь, то віруєте, а якщо віруєте, то маєте виконувати заповіді, з-поміж яких – заповідь любові до ближнього (Матвія, 22:39)). Водночас Алембек розуміє, що відповідальність має бути спільною – саме так можна подолати чуму: «...ми з'єднуємося один з одним особливими нитками. І тільки те, що ми разом, утримує нас і живить нашу силу» [19, с. 595]. В цьому, за М. Бубером, і полягає суть відносин Я і Ти: «Таким чином стосунок означає: ставати обраним і обирати, страждати і діяти в одному» [2, с. 128].

Називаючи В. Шевчука «необароковим предтечею українських постмодерністів» [10, с. 22], Раїса Мовчан тим самим вказала на поліфонію стильової палітри письменника й водночас – на її домінанту. В повісті «Мор» поетика необароко

(див. докладніше: [12]) стала головним засобом розкриття світоглядно-інтелектуальних колізій, пов'язаних з пам'яттю та ідентичністю. Зокрема, перемирення конкретно-історичного й містичного обумовило зміщення часових і просторових координат (про конкретно-історичний пласт повісті див.: [13, с. 9–10]), що посилює роль візії, алегоричних і символічних образів. Усе це, в свою чергу, сформувало поліфонічний наратив, багатовимірність оптики подієвого плану, множинність рецепції. Як і представники епохи Бароко, герої мислять символами, бачать знаки у буденних явищах. Втіленням барокового характеру постає чернець Григорій – мандрівник, мислитель, аскет, якому не чужі й життєві радощі [19, с. 512]. В його образі, міркуваннях є алюзії на Григорія Сковороду [19, с. 519, 521] й водночас – переосмислення позиції мандрівного філософа, адже чернець Григорій заявляє: «Я був од світу цього і завше вважав себе його дитиною» [19, с. 570]. Знайшла вираження у повісті й така складова необарокової поезики, як екзистенційне світовідчуття, яке, як відомо, було притаманне духовному дискурсу різних епох, знайшовши своє оформлення у філософську систему вже у ХХ ст. Ситуація втрати пам'яті, пошуки власного Я, складні відносини з Іншим є основою розгортання екзистенційних мотивів самотності, відчуження, страху, відчаю, випробування. В «акцентованій на абсурді буття» [5, с. 565] повісті важливого значення набуває тема свободи, що ускладнюється розгортанням у світлі концепту «Я та Інший»: лише вільна людина здатна зробити вибір, зберегти свою індивідуальність, інші ж постають водночас і тими, хто сприяє свободі, й тими, хто її обмежує. «Зіткнувшись з Іншим значить поставити під питання мою свободу» [7, с. 284], – стверджував Е. Левінас. Зустріч странного з Іншим – моровим бурмистром Алембеком – формує в ньому

відчуття важливості теперішнього, в якому він стає відповідальним за інших, що звільняє його як від незгаданого минулого, так і від тиску невизначеного майбутнього. Натомість для ченця Григорія зустріч з Іншим – сіроносим – стає втратою його свободи. Сіроносий переконаний, що «вільнодумство – найтяжча людська хвороба, це мор, який заражає людей і нищить світову гармонію» [19, с. 572]. Тут письменник моделює своєрідне тоталітарне середовище (див. також про це: [15, с. 150; 13, с. 13–14]), в якому Інший стає катом по відношенню до Я, в якому нехтується свобода, думка, почуття й права людини, де несправедливість прикривається видимістю християнських чеснот (омивання ніг, спільна вечеря, молитва, смиренність [19, с. 509–510]), а свавілля і залякування – личиною правдивого суду. Схожу модель тоталітарного суспільства можна побачити і в повісті «Птахи з невидимого острова» та в романі «На полі смиренному».

Отже, у повісті «Мор» проблема втраченої ідентичності як втраченої пам'яті розкривається у площині центрального для філософії діалогу концепту «Я та Інший». Акцентуючи на важливій ролі спогаду як чинника особистісної самоідентифікації, В. Шевчук художньо моделює складний шлях людини до свого Я, що пролягає через втрату, страждання, випробування, зустріч з Іншим, вибір. Суголосно поглядам представників філософії діалогу письменник розкриває процес самоідентифікації Я через діалог з Іншим. У векторах взаємодії Я та Іншого актуалізується тема двійництва, відбувається переосмислення темпоральних площин, здійснюється перехід від присвоєння до діалогу, розкривається етичне значення взаємовідносин через усвідомлення відповідальності за Іншого. Складні світоглядно-інтелектуальні колізії, духовно-етичні пошуки, діалектика добра і зла в повісті розгортаються крізь призму філософських ідей, через наративно-подієвий поліфонізм та засобами необарокової поезики.

Список використаної літератури

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ: Ніка-Центр, 2014. 440 с.
2. Бубер М. Я і Ти. Шлях людини за хасидськими вченнями / пер. з нім. Київ: Дух і Літера, 2012. 272 с.
3. Валерій Шевчук: «Бути митцем, а не його тінню...». *Тарнашинська Л. Закон піраміди: діалоги про літературу та соціокультурний клімат довкола неї*. Київ: Університетське видавництво «Пульсар», 2001. С. 92–96.
4. Горнятко-Шумилович А. Боротьба за «автентичну людину»: Проза Валерія Шевчука як віддзеркалення екзистенціалізму. Львів: Каменяр, 1999. 49 с.
5. Ковалів Ю. Історія української літератури: кінець XIX – поч. ХХІ ст.: підручник: У 10 т. Т. 9: На роздоріжжях «соцреалізму» й андеграунду. Київ: ВЦ «Академія», 2025. 600 с.
6. Левінас Е. Між нами: Дослідження. Думки-про-іншого / пер. з фр. Київ: Дух і Літера: Задруга, 1999. 312 с.
7. Левінас Э. Избранное. Тотальность и Бесконечное. Москва; СПб: Университетская книга, 2000. 416 с.
8. Літературознавча енциклопедія: У 2 т. Т. 1 / авт.-уклад. Ю. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 608 с.
9. Мерло-Понти М. В защиту философии / пер. с фр., послесловие и примечания И. С. Вдовиной. Москва: Издательство гуманитарной литературы, 1996. 248 с.
10. Мовчан Р. «Труди і дні» Валерія Шевчука (до 80-ліття від дня народження) // *Слово і Час*. 2019. № 9. С. 21–33. <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2019.09.21-33>.

11. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. з фр. А. Репи. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2014. 272 с.
12. Приліпко І. Необарокова поетика повістей Валерія Шевчука «Мор» та «Сповідь» // *Вісник науки та освіти. Серія «Філологія»*. 2024. Випуск № 3 (21). С. 325–337. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-3\(21\)-325-338](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-3(21)-325-338).
13. Приліпко І. Повість Валерія Шевчука «Мор» і роман Альбера Камю «Чума»: суголосність у контексті філософії екзистенціалізму. *Слово і Час*. 2024. № 4. С. 3–20. <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2024.04.03-20>.
14. Приліпко І. Повість Валерія Шевчука «Сповідь» крізь призму філософії екзистенціалізму. *Слово і Час*. 2023. № 1. С. 41–61. <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2023.01.41-61>.
15. Тарнашинська Л. Художня галактика Валерія Шевчука: Постаць сучасного українського письменника на тлі західноєвропейської літератури. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. 224 с.
16. Тейлор Ч. Етика автентичності / пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2002. 128 с.
17. Філософський енциклопедичний словник / редкол. В. Шинкарук (голова) та ін. Київ: Абрис, 2002. VI, 742 с.
18. Чернюк С. Морально-етичний кодекс екзистенціалізму Валерія Шевчука. *Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. Житомир, 2004. Випуск 12. С. 126–129.
19. Шевчук В. Мор. *Шевчук В. Чотири романи: романи і повісті*. Київ: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2013. С. 485–623.
20. Шевчук В. Сповідь. *Шевчук В. Чотири романи: романи і повісті*. Київ: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2013. С. 625–756.
21. Шевчук В. Три листки за вікном: роман. Київ: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2011. 702 с.

Надійшла до редакції 06 серпня 2025 р.

Переглянута 01 жовтня 2025 р.

Прийнята до друку 06 жовтня 2025 р.

Опублікована 30 грудня 2025 р.

References

1. Assman, A. (2014). *Spaces of Memory. Forms and Transformations of Cultural Memory* (K. Dmytrenko, L. Doronicheva, O. Yudin, Trans.). Kyiv: Nika-Center. 440 p. [in Ukrainian]
2. Buber, M. (2012). *I and You. The Path of Man According to Hasidic Teachings*. Kyiv: Spirit and Letter, 2012. 272 p. [in Ukrainian]
3. Valerii Shevchuk: “To Be an Artist, Not His Shadow...”. (2001). In L. Tarnashinska, *The Law of the Pyramid: Dialogues on Literature and the Sociocultural Climate Around It*. (pp. 92–96). Kyiv: University Publishing House “Pulsary”. [in Ukrainian]
4. Gornyatko-Shumylovich, A. (1999). *The Struggle for the “Authentic Person”: Valerii Shevchuk’s Prose as a Reflection of Existentialism*. Lviv: Kamenyar. 49 p. [in Ukrainian]
5. Kovaliv, Yu. (2025). *History of Ukrainian Literature: Late 19th – Early 21st Centuries: Textbook* (Vols. 1–10, Vol. 9: At the Crossroads of “Social Realism” and the Underground). Kyiv: Academic Center, 2025. 600 p. [in Ukrainian]
6. Levinas, E. (1999). *Between Us: Research. Thoughts-about-another*. Kyiv: Spirit and Letter: Zadruga. 312 p. [in Ukrainian]
7. Levinas, E. (2000). *Selected. Totality and Infinity*. Moscow; St. Petersburg: Universitetskaya kniga. 416 p. [in Russian]
8. Kovaliv, Yu. (Ed.). (2007). *Literary Encyclopedia* (Vols. 1–2, Vol. 1). Kyiv: VC “Akademiya”. 608 p. [in Ukrainian]
9. Merleau-Ponty, M. (1996). *In Defense of Philosophy* (I. Vdovina, Trans.). Moscow: Publishing House of Humanities. 248 p. [in Russian]
10. Movchan, R. (2019). “Works and Days” by Valerii Shevchuk (to the 80th anniversary of his birth). *Word and Time*, 9, 21–33. <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2019.09.21-33>. [in Ukrainian]
11. Nora, P. (2014). *The Present, Nation, Memory* (A. Repa, Trans.). Kyiv: “Clio Publishing House”. 272 p. [in Ukrainian]
12. Prylipko, I. (2024). Neo-Baroque Poetics of Valerii Shevchuk’s stories “The Plague” and “Confession”. *Bulletin of Science and Education. Series “Philology”*. 3(21), 325–337. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-3\(21\)-325-338](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-3(21)-325-338). [in Ukrainian]
13. Prylipko, I. (2024). Valerii Shevchuk’s Story “The Plague” and Albert Camus’ Novel “The Plague”: Consonance in the Context of the Philosophy of Existentialism. *Word and Time*, 4, 3–20. <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2024.04.03-20>. [in Ukrainian]
14. Prylipko, I. (2023). Valerii Shevchuk’s story “Confession” Through the Prism of Existentialist Philosophy. *Word and Time*, 1, 41–61. <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2023.01.41-61>. [in Ukrainian]
15. Tarnashinska, L. (2001). *Valerii Shevchuk’s Artistic Galaxy: The Figure of a Modern Ukrainian Writer Against the Background of Western European literature*. Kyiv: Olena Teliga Publishing House. 224 p. [in Ukrainian]
16. Taylor C. (2002). *The Ethics of Authenticity*. Kyiv: Spirit and Letter. 128 p. [in Ukrainian]
17. Shynkaruk, V. at al. (Eds.) (2002). *Philosophical Encyclopedic dictionary*. Kyiv: Abrys. VI, 742 p. [in Ukrainian]
18. Chernyuk, S. (2004). Moral and Ethical Code of Existentialism of Valerii Shevchuk. *Volyn-Zhytomyr region: Historical and philological collection on regional problems*. Zhytomyr, 12, 126–129. [in Ukrainian]
19. Shevchuk, V. (2013). The Plague. In V. Shevchuk, *Four Novels: Novels and Short Stories* (pp. 485–623). Kyiv: A-ba-ba-ga-la-ma-ga. [in Ukrainian]
20. Shevchuk, V. (2013). Confession. In V. Shevchuk, *Four Novels: Novels and Short Stories* (pp. 625–756). Kyiv: A-ba-ba-ga-la-ma-ga. [in Ukrainian]

21. Shevchuk, V. (2011). *Three Leaves Outside the Window: a Novel*. Kyiv: A-ba-ba-ga-la-ma-ga, 2011. 702 p. [in Ukrainian]

Submitted August 06, 2025.

Revised October 01, 2025.

Accepted October 06, 2025.

Published December 30, 2025.

Iryna Prylipko, doctor of philology, docent, senior researcher, department of shevchenko studies, Shevchenko Institute of Literature NAS of Ukraine (4 M. Hrushevskoho st., Kyiv, 01001); e-mail: iprylipko@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-8743-7851>

The Problem of Memory and Identity in the Light of the Concept of “I and the Other” in Valerii Shevchuk’s Story “The Plague”

The problem of loss of identity in V. Shevchuk’s story “The Plague” is considered as a consequence of loss of memory. The problem is highlighted through the prism of the central concept of dialogue in philosophy, the “I and the Other”. Such a research approach is relevant in view of the need to deepen the understanding of the philosophical context of V. Shevchuk’s prose, as well as because the specified issue has not yet been the subject of a separate analysis in the works of researchers of the writer’s work, or has been covered in passing, in the context of studying other issues.

The purpose of the article is to consider the features of the development of the theme of memory in the story “The Plague” in connection with the problem of identity and the concept of “I and the Other”, to trace the role of the Other on the hero’s path to self-identification. The theoretical and methodological basis of the investigation was the ideas of memory researchers (Alayda Assman, etc.), representatives of phenomenology, in particular the philosophy of dialogue (Maurice Merleau-Ponty, Martin Buber, Emmanuel Levinas).

As a result of the analysis, the path of the hero of the story by V. Shevchuk to finding his I, which runs through loss, despair, suffering, trials, meeting with the Other, knowledge and choice, was traced. It was found that, in agreement with the views of representatives of the philosophy of dialogue, the writer reveals the process of self-identification of the I through dialogue with the Other, the result of which is a rethinking of the ontological meaning and temporal planes, the transition from appropriation to acceptance, knowledge and understanding, and also from alienation to responsibility.

Conclusions were drawn about the key role in modeling worldview and intellectual collisions, spiritual and ethical searches, the dialectics of the inner world of man in the story “The Plague” of the ideas of the philosophy of dialogue, existential motives and ethical concepts. The means of deploying the problem-thematic, images, plot-compositional plans of the work are neo-baroque poetics and polyphonic narrative.

Keywords: dialogue, self-identification, duality, responsibility, existential worldview, neo-baroque poetics.

Як цитувати: Приліпко, І. (2025). Проблема пам’яті та ідентичності в світлі концепту «Я та Інший» у повісті Валерія Шевчука «Мор». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія»*, (97), 45-52. <https://doi.org/10.26565/2227-1864-2025-97-07>

In cites: Prylipko, I. (2025). The Problem of Memory and Identity in the Light of the Concept of “I and the Other” in Valerii Shevchuk’s Story “The Plague”. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Philology*, (97), 45-52. <https://doi.org/10.26565/2227-1864-2025-97-07> [in Ukrainian]